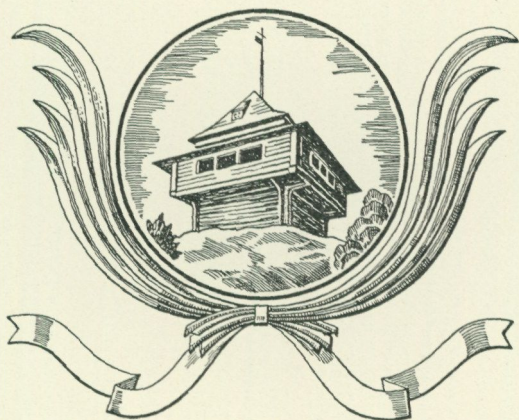

NORDISKA MUSEETS och
SKANSENS ÅRSBOK 1933

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
ÅRSBOK
FATABUREN

1 9 3 3

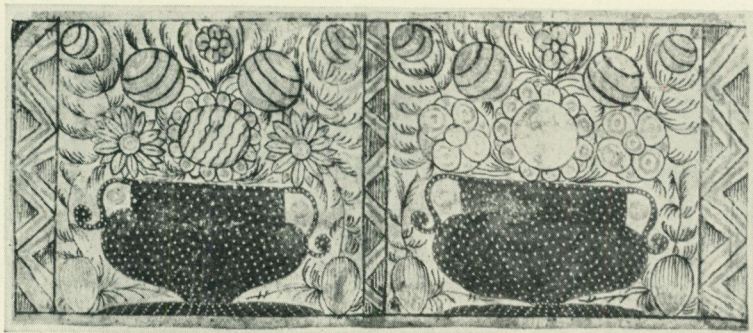
Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag, med motiv från Tyresö slott, är utfört efter akvarell
av konstnären S. O. Lindström

*Tryckt hos Victor Pettersons Bokindustriaktieföretag
Stockholm 1933*

EN SMÅLÄNSK-VÄSTGÖTSK- HALLÄNSK MÅLARTRADITION

AV NILS SANDBERG och ALBERT A:SON
SANDKLEF

Allt sedan Artur Hazelius började sin storartade insamlingsverksamhet har allmogens bonadsmåleri såväl i mellersta Sverige som i vårt lands sydligare delar varit föremål för uppmärksamhet och studier från de etnologiska forskarnas sida. Relativt tidigt hade amanuensen P. G. Vistrand skaffat sig en överblick över materialet, som medgav en klassificering av detsamma och en uppdelning i målarskolor. Men de bakom verken stående konstnärspersonligheterna hade i allt för ringa utsträckning blivit föremål för behandling, och det är faktiskt först år 1925 som Sigurd Erixon i en uppsats i *Rig* mera utförligt behandlar en av dessa allmogemålare, nämligen Anders Eriksson i Ås socken, Västbo h:d, Småland. Samme författare har i en uppsats året därefter nämnt ytterligare en del namn inom det svenska bonadsmåleriet, dock utan att utförligare ingå på de

Vignett. Fig. 1. Ponad av Lisa Erlandsdotter. Ägare löjtnant Nils Sandberg.

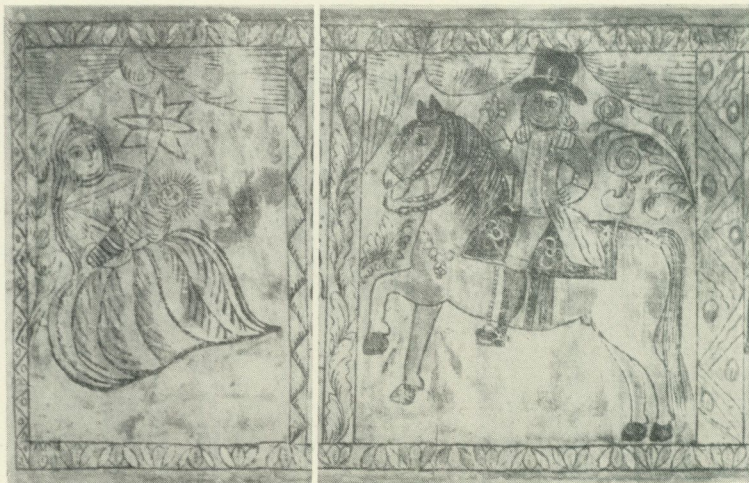

Fig. 2. Detaljer ur bonad av Lisa Erlandsdotter. Ägare löjtnant Nils Sandberg.

olika målarpersonligheterna (Schwedische Bauernmalereien i Vom Wesen der Volkskunst). Som nummer två i ordningen bland utförligare uppsatser om enskilda konstnärer kommer en skildring om Carl Reinic Rosenberg, framlagd av den ene av författarna till denna uppsats (Albert Andersson, Carl Reinic Rosenberg i Fataburen 1927).

Även i här föreliggande uppsats skola författarna ingå på Rosenbergs målarverksamhet, denna gång särskilt med avsikt att gå tillbaka till ursprunget för densamma, en undersökning, som i sin tur kommer att visa tillbaka på sydsvenskt allmogemåleri av mycket gammalt datum.

Redan det första publicerade materialet rörande Rosenbergs måleri gav vid handen, att hans bildframställning bestämt skilde sig från övriga kända sydsvenska bonadsmålare. Men först 1931 blev det författarna möjligt att anknyta Rosenbergs måleri till äldre material genom upptäckten av en hittills icke känd målare, ovanligt nog en kvinnlig sådan. Hon var den av författarna i en tidigare uppsats flyktigt omnämnda Lisa Erlands-

Fig. 3. Detaljer ur bonad av C. R. Rosenberg. Varbergs museum.

dotter i Mårdaklef (Om halländskt bonadsmåleri i Hallands hembygdsförbunds årsskrift, Vår bygd, 1932).

En jämförelse mellan de båda målarna visar många överensstämmelser dem emellan, fig. 2 och 3. Båda ha målat på papper, och deras teknik är i flera avseenden likartad. Figurernas konturer uppdragras sålunda hos båda genom svarta linjer, vilket icke är fallet hos någon av de övriga sydsvenska bonadsmålarna. Bakgrunden utfylles icke så rikligt som hos övriga konstnärer, och vidare förete figurerna flera likheter, som framgår av här reproducerade bilder. Hästarnas ställning, deras huvud och hovar visa tydliga gemensamma drag, och Jungfru Maria har utformats på i stort sett samma sätt hos båda. En detalj som ögonen är frapperande lika utförd hos Rosenberg och Lisa Erlandsdotter.

I sitt senare måleri har Rosenberg skurit sina figurer i trä och med dessa klichéer tryckt deras konturer på papperet, varefter han lagt på färgen. Innan han lärt sig skära klichéer för bildframställning på bonader — han fick idéen härtill genom tapettryckning, som han även sysslade med — brukade han

Fig. 4. Blad ur en skissbok av Sven Erlandsson. Ägare Sven Gabrielsson, Mårdaklev. Foto Varbergs museum.

uppdraga figureernas konturer med kimrök och därefter fylla i färgerna. Detta sistnämnda tillvägagångssätt använde även Lisa, enligt ännu bevarad tradition, varvid hon målade konturerna med en träpinne.

Den likhet, som här påvisats, och det samband, som kan anses konstaterat mellan de båda nämnda målarna, är ur rent geografisk synpunkt förklarligt. Rosenberg bodde nämligen i Träslövs socken, Himle h:d, och Lisa Erlandsdotter i Mårdaklefs socken, Kinds h:d. Lisa var helt enkelt den målare, som bodde närmast Rosenberg. Avståndet från Mårdaklef till Träslöv är omkring fem mil, och traditionen vet ännu berätta, att Lisa distribuerade sina alster företrädesvis i västlig riktning. Utav de tre kända exemplaren av hennes alster hava två påträffats i Kinds och ett i Himle härad.

Efter att hava påvisat huru Rosenbergs konst sammanhänger med och påverkats av Lisa Erlandsdotters måleri måste författarna av utrymmesskäl beträffande biografiska data om Rosenberg hänvisa till den förenämnda uppsatsen. Här bör

dock framhållas, att Rosenberg föddes 1794 och avled 1886, och att Lisa Erlandsdotter, som var född 1774, avled 1854. Lisa målade skickligt 1808, då Rosenberg var blott 14 år, varav framgår, att Rosenberg är den av de två, som emottagit intryck och lärdomar av den äldre kollegans konst. Påvisandet av nämnda sammanhang leder emellertid i sin tur till nya anknytningar inom det sydsvenska allmogemåleriet. Lisa Erlandsdotter tillhörde nämligen den syskonkrets, som var upphov till och utövade det måleri, som vi benämna »Kindskolans».

Utav trädgårdsmästaren Erland Hallbergs och hans hustrus, Anne Mea, i Göphult barn funnos tre, som voro verksamma såsom bonadsmålare: Sven, född 1768, Christina, född 1771 och Lisa, född 1774.

Sven Erlandsson var den mest produktive bland syskonen, och hans verksamhet omfattade kyrkomåleri, möbelmåleri och framförallt bonadsmåleri. Han har t. ex. utfört dekorationer i Gryteryds kyrka, och man vet att han även målat kistor. Sven Erlandssons viktigaste produktion var emellertid som nämnts bonadsmåleriet. Figur 6 visar en bonad av Sven Erlandsson med två bildräckor. Den övre föreställer i vänstra fältet de tre vise männens ritt mot Betlehem. Framför den främsta ryttern lyser stjärnan, och den siste i raden lyfter hatten till avsked av konung Herodes, som står där med kungakronan på sitt huvud. I högra fältet ha de tre vise männen nått fram till den nyfödde judakonungen, till vilken de överrätta sina gåvor. Den nedre bildraden föreställer bröllopet i Kanan. Konstnären har icke eftersträvat den utfyllnad av bakgrunden, som eljest är synnerligen vanlig hos de sydsvenska bonadsmålarna. I de övre utomhusscenerna är marken bevuxen med blommor, som äro synnerligen karakteristiska för denne målare. Över rytternas huvuden skymta moln, mellan vilka frambryta strålknippen. I den nedre bildraden synas vattenkrukorna och bröllopsgästerna vid det dukade bordet. Över deras huvuden se vi målarens karakteristiska blommor, nedhängande från taket.

En bonad i Varbergs museum visar en scen ur liknelsen om

Fig. 5. Bonad av Sven Erlandsson. Varbergs museum.

den stora måltiden (Luk. 14 kap.), till vilken de bjudna hade förhinder av olika slag. »Jag har köpt ett jordagods. Gör min ursäkt», lyder texten. Vi se jordagodset med ett stort hus och med flera smärre stugor omkring. Figur 7 föreställer i vänstra fältet Kristi uppståndelse, i mittfältet nattvardens instiftande samt i det högra fältet ängels budskap till herdarna i den natt Jesus föddes. Sistnämnda bonad visar, att Sven haft uppfattning om perspektivet, och särskilt den mellersta bilden synes tyda på att han ägt en viss kännedom om högre ståndsinredning.

Fig. 6—7. Bonader av Sven Erlandsson. Den övre daterad 1828. Nordiska museet 2,080 och 2,081.

Det är anmärkningsvärt, att då Sven någon gång framställer ansikten en face, blir det runda, välmående figurer. Eljest har han en viss förkärlek för att framställa ansiktena i profil, och då bli människorna magra, få långa ansikten och framförallt den karakteristiska näsa vi se hos ryttarna på figur 6. Denna profil bör särskilt hållas i minne, då den är nära besläktad med en annan bonadsmålares ansikten, till vilken vi senare skola återkomma. Ett litet prov på Svens textning meddelas i figur 4, visande en sida ur en hans skissbok.

Fig. 8. Bonad av Christina Erlandsdotter. Nordiska museet 67,973.

Christina Erlandsdotter var visserligen icke så produktiv som brodern, men åtskilliga arbeten av hennes hand äro dock bevarade till våra dagar. Figur 7 visar en bonad av Christina, avbildande i övre raden de tre vise männen, först till häst och sedan till fots frambärande sina gåvor. I nedre bildrücken framställes i vänstra fältet, huru Jesus uppenbarar sig för lärjungarna (Luk. 24: 36—39) och i högra fältet bröllopet i Kana. Figur 9 är en annan av Christinas bonader, som nu äges av en lantbrukare, härstammande från denna målarsläkt. Bilden framställer i mitten treenigheten och i de små infällda fälten överst aposteln Johannes och nederst aposteln Lucas. Som synes är bonaden stympad, och i de saknade hörnen ha uppenbarligen Marcus och Matteus haft sina platser.¹

Likheten med Svens måleri är påfallande, i synnerhet i fråga om blomsterdekoren men även ifråga om figurernas utseende.

¹ Författarna äro angelägna att rätta ett misstag, som blivit begånget i vår förut nämnda uppsats »Om halländskt bonadsmåleri». Där publicerades här återgivna bonad under uppgift att den målats av Sven Erlandsson. Denna uppgift hade i mycket bestämd form lämnats av en av målarsläktens ättlingar. Genom senare verkställda undersökningar har det emellertid visat sig, att den i stället målats av Christina Erlandsdotter.

Fig. 9. Bonad av Christina Erlandsdotter. Privat ägo. Foto Varbergs museum.

Ansiktena förete, som synes, påfallande syskontycke, men Christina synes aldrig ha framställt ett ansikte i profil. Gå vi till detaljer i ansiktena bör särskilt ögonens utformning observeras. I denna detalj finnes en bestämd överensstämmelse mellan Christina, Sven och Lisa å ena sidan och å andra sidan Rosenberg. Vidare bör framhållas, att även Christina endast sparsamt utfyllt bakgrundens färg med dekorationer, särskilt blommor. Stundom påträffas dock å hennes bonader det i Småland ofta förekommande rutade mönstret som bakgrund åt någon figur, såsom t. ex. fig. 8, mellersta ryttaren.

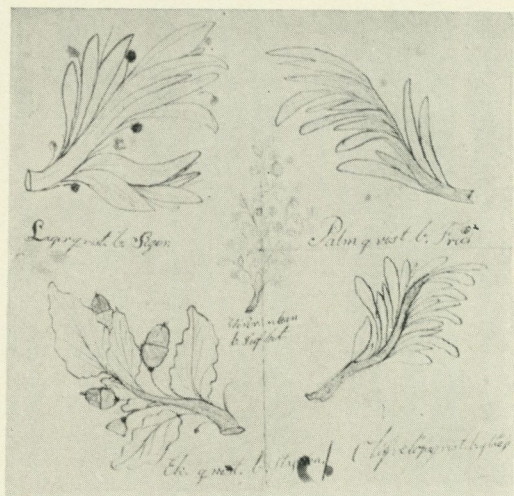

Fig. 10. Skisser av Lisa Erlandsdotter. Ägare Sven Gabrielsson, Mårdaklev. Foto Varbergs museum.

Lisa Erlandsdotters måleri har ovan berörts i samband med Rosenberg. Figur 11 visar en bonad av Lisa, föreställande lejon, enhörning och andra djur. Man ser sällan inom det sydsvenska bonadsmåleriet bildframställningar med enbart ett sådant motiv. Däremot påträffas ofta bonader, där en smalare bildräcka under en större bonad framställer jaktscener eller enbart djur. På Lisas djurbonad av 1808 bör särskilt observeras de bladornament, som äro gemensamma för denna bonad och för bonaden fig. 2. En annan av Lisas bonader, fig. 1, visar en tapet, vars ornamentik är synnerligen karakteristisk för Lisas måleri. Slutligen ha vi medtagit en skiss, som vi påträffat hos en av Lisa Erlandsdotters ättlingar, och som, enligt anteckning på baksidan, ägts av hennes son, fig. 10.

En sonsons son till Lisa Erlandsdotter och hennes make Johannes Gunnarsson bor ännu i Grenhult, Mårdaklevs socken. Hans namn är Sven Gabrielsson, och han har synnerligen väl reda på sina förfäder. Det är till stor del genom honom vi

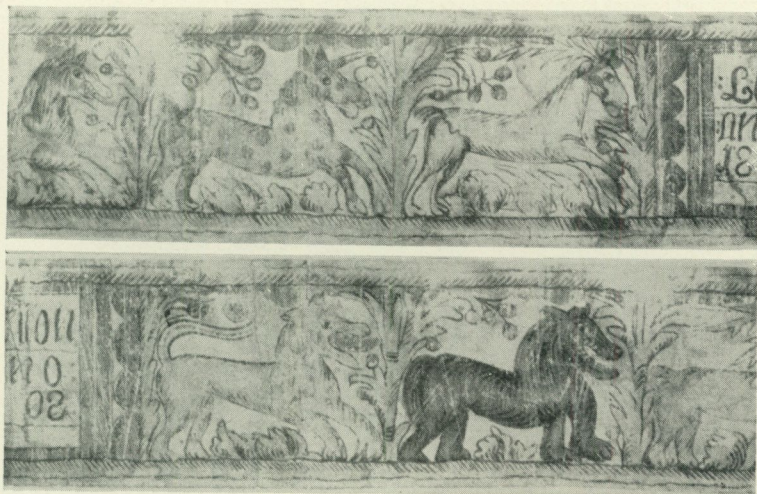

Fig. 11. Bonad av Lisa Erlandsdotter. Ägare löjtnant Nils Sandberg.

veta, vad släkttraditionen förmäler om de tre syskonen, som bildade »Kindskolan». Sven Erlandsson var »själva mästaren bland de tre syskonen». De hade uppdelat verksamhetsområdet för undvikande av konkurrens. Som redan nämnts distribuerade Lisa sina alster västerut. Christina hade förlagt sin verksamhet i östlig riktning, medan Sven gick söderut.

Vi ha redan sett, att Lisas alster påträffats in i Halland. Av Christinas bonader ha enligt uppgifter i Nordiska museets inventarieförteckning ett par påträffats i Hestra socken av Västbo h:d i Småland och den här, fig. 9, reproducerade bonaden har även påträffats öster om Christinas hemort. Svens verksamhet har till så stor del varit förlagd i de söder om Kind belägna socknarna Krogsered och Drängsered i Halland, att han hittills gällt för att vara från sistnämnda socken. Ända sedan Vistrands dagar har man betecknat hans konst med den hittills gängse termen »Drängseredsmåleriet».

Med ovanstående framställning har ett antal konstnärer sammanförts till en »nordvästlig grupp» inom den »sydsvenska

Fig. 12. Mellersta och nedersta bildräckan ur en bonad av Jöns Kielberg. Från Voxtorps socken, Småland. Nordiska museet 23,554 b.

målarprovinsen». Såsom Sigurd Erixon framhållit är emellertid denna grupp icke att betrakta såsom fristående. Erixon säger nämligen om »Drängseredsmåleriet», d. v. s. Kindskolans produkter, att de äro släkt med det äldre bonadsmåleriet i västra Småland. Det småländska måleri, som härvid i främsta rummet kommer i betraktande, utgöres av bonader, utförda av den s. k. »Jösse på Skräpölet», d. v. s. en målare, som av det efterlämnade materialet att döma varit verksam från omkring 1770 t. o. m. det första decenniet på 1800-talet. Hans namn var Jöns Kielberg, torpare under Lundboholms fideikommiss, och tillika kyrkovaktmästare i Våxtorps socken. Han avled i september 1812, och den senaste bonad av honom, som hittills är känd, är daterad 1802. Bonaden fig. 12 är av betydligt tidigare datum, nämligen från 1782. Övre bildräckan visar oss

Fig. 13. Bonad av Johannes Kielberg. Från Ryssby socken, Småland.
Nordiska museet 33,698.

de tre vise männen, frambärande sina gåvor, och i den mellersta se vi dem ridande åstad från Herodes. Den nedersta bildrücken avbildar de visa och fåvitska jungfrurna.

Trots skillnaden i tid och en viss därav följande skillnad i dräkter — åtminstone beträffande Svens måleri — är likheten med Kindmålarna påfallande. Christina är tydligen mest påverkad av Jösse. Likheten mellan figurerna på bonaden fig. 8 och på bonaden fig. 12 är ju slående. Och när man är i tillfälle göra en allmän jämförelse mellan olika sydsvenska bonadsmålare, finner man genast, att med hänsyn till bakgrunden och den dekorativa utsmyckningen mellan figurerna, så väl Jösse som Kindmålarna och Rosenberg tillhöra samma grupp. I anslutning till vad ovan anförts rörande Sven Erlandssons profiler behöva vi endast hänvisa till jämförelse mellan t. ex. ryttarna å fig. 6 och å fig. 12.

Förutom här angivna beröringspunkter mellan måleriet i Våxtorp och i Kind finnas emellertid även andra länkar dem emellan, på vilka det dock skulle föra för långt att närmare ingå. Så mycket bör emellertid nämnas, att såväl Jöns Kielberg som Kindbomålarnas föräldrar varit underlydande å egendomar, tillhörande samma adliga ätt, nämligen Lilliecreutz, vilket givit möjlighet till vissa slutledningar.

Ännu en målare bör emellertid hänföras till denna skola, nämligen Jöns Kielbergs son, Johannes, född 1794, död 1859. Denne var fadern betydligt underlägsen i skicklighet och nämnes av Våxtorpsbor, vilka personligen känt honom och sett honom måla, som »en riktig kladdmålare», vilket också framgår av fig. 13. Släktskapen med faderns måleri är dock påtaglig.

Det återstår till slut att nämna de ännu äldre rötter till här avhandlade måleri, vilka kunna uppsåras. Härmed avses de till vår tid bevarade alstren av en skola, som varit verksam omkring sekelskiftet 1700. Utrymmet medgiver icke här att i enskildheter ingå på dess produktion, men skolans verksamhet kan på grund av hittills gjorda rön lokaliseras till trakten av Värnamo. En bevarad bonad, tillhörande denna skola, finnes i Borås museum. Den är daterad 1714 och en detalj av den återgives å fig. 14. Bonaden är av stora dimensioner och äger som synes stor detaljrikedom. Det är emellertid påtagligt, att av allt senare måleri här nämnda skolor visa den närmaste anslutningen till detta äldre måleri. Kinnevaldsmåleriet företer måhända vissa beröringspunkter, Sunnerboskolan och Gyltige-måleriet däremot alls ingå. Frågan huruvida dessa beröringspunkter skola förklaras ur direkt påverkan eller ur gemensamma rötter, t. ex. i kyrklig konst, skulle föra för långt att här närmare granska.

Anmärkningsvärt är, att Lisa Erlandsdotter utan förmedling av Kielberg synes ha upptagit vissa drag från Boråsbonadens målare. Det hos henne förekommande bladmotivet är mycket nära besläktat med det som återfinnes å Boråsbonaden av 1714.

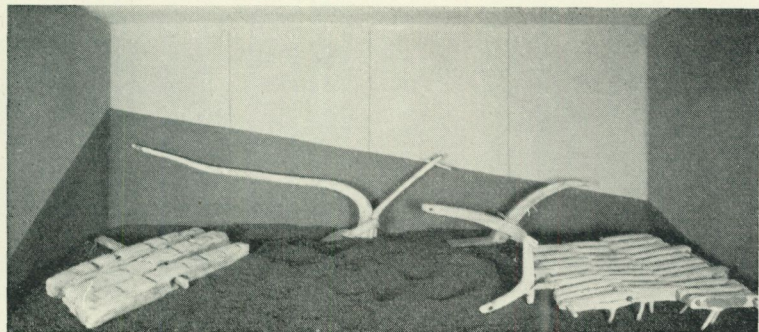
Fig. 14. Detalj av bonad. daterad 1714. Borås museum.
Foto Varbergs museum.

Till sist bör också framhållas, att Sven Erlandsson upptagit det rutade golvet hos förenämnda tidiga 1700-talsmålare.

Det här framlagda bildmaterialet torde i övrigt lämna den intresserade läsaren tillräckliga hållpunkter vid bedömandet av den nu behandlade stilriktningen inom det sydsvenska bonadsmåleriet.

Fig. 15. Detalj ur bonad av C. R. Rosenberg. Varbergs museum.

REDSKAPSSTUDIER FRÅN GUSTAV ADOLFS-UTSTÄLLNINGEN

AV SIGURD ERIXON

Gustav Adolfs-utställningen 1932 var i första hand anordnad för att hugfästa och belysa konungens person och historiska gärning, och det var åt minnet av honom och den stora skaran av i hans drama agerande personligheter, som utställningens stora festhall och en serie historiska rum voro ägnade. Den som gjorde sig mödan att vandra igenom de 15 utställningssalarna omkring den stora kungahallen, mötte emellertid också några avdelningar av helt annan karaktär, avsedda att skildra landets och befolkningens existensmöjligheter, levnadsstandard och kulturnivå och som sålunda syftade till att ge ett tvärsnitt av folkkulturen under Gustav Adolfs tid. Även om dessa koncentrerade kulturöversikter icke ägde någon överväldigande omfattning eller uppseendeväckande karaktär, gjorde de dock sitt till att utställningen blev vad den

Fig. 1. Jordens bearbetning: årder, ledharv, stocksladd. Miljögruppering på Gustav Adolfs-utställningen.

var, det allsidigaste och största försök, som hittills förekommit i vårt land att genom en tillfällig utställning i museal form ge en helhetsbild av en viss begränsad tidsepok. De utställningar av denna art, som tidigare gjorts, ha varit långt mindre till sin omfattning eller ojämförligt ensidigare; och den stora Göteborgsutställningen liksom dess många mindre förelöpare och efterföljare ha så gott som alla varit lokalt begränsade eller inriktade på att helt allmänt skildra en bygds eller provins kulturutveckling utan särskilda tidsgränser.

Anordnandet av en kronologiskt snävt begränsad kulturhistorisk utställning möter stora vanskligheter, och detta icke minst på det rent etnologiska området, ty där spela de relativt små periodskiftningarna icke samma roll som inom den egentliga kulturhistorien. Att med den fart, som ett utställningsföretag vanligen kräver — och för Gustav Adolfs-utställningen var det fråga om ett minimum av tid — bringa ihop ett representativt och någorlunda allsidigt föremålsbestånd, är ingen lätt uppgift, och då det gäller arbetslivets och hemkulturens gestaltning i dess olika detaljer, måste en hel rad utredningar göras, av vilka dock endast en mindre del kunde ske inom ramen av utställningens förarbeten. Lättast är det givetvis i ett dylikt fall, om man har tillgång till daterade föremål, men hur många äro fixerade på detta sätt? När det gäller en period, som ligger så pass långt tillbaka som Gustav Adolfs, är det förvånande få bohagsting och redskap, som genom årtal eller markerade stildrag utan vidare bevisa sig höra dit. Man måste i stället rekonstruera typbeståndet genom begagnande av sådana ting, som av allmänna typologiska eller utvecklingshistoriska skäl kunna tillskrivas tiden ifråga, framförallt om de omnämnas i samtidiga källor, ehuru de tills nu bevarats blott i yngre exemplar.

Inom den avdelning, som ägnades åt teknik och redskap och som belyste näringar, hantverk, hushållsarbete och slöjd, var det ej många som voro individuellt daterbara till epoken. För det stora flertalet saknades sådana direkta hållpunkter. Varken

utrymme, tid eller materialtillgång medgävo en representativ utställning av fullständiga yrken eller redskapssviter eller att uppställa varje sådan slutna grupp för sig efter fack. Man fick nöja sig med att söka ge några av de viktigaste eller mest typiska tekniska hjälpmedlen. Det var endast inom helt få kategorier, som ett rikhaltigare och mångsidigare föremålsbestånd bevarats. Större metallföremål äro ju merendels alldeles försvunna; järnet har spelat en helt annan roll än utställningen kunde visa. Svårast har tiden av helt naturliga skäl gått åt de större skrymmande arbetsdonen, vare sig av metall eller trä. Det var därför icke endast utrymmesskäl, som gjorde, att sådana till största delen saknades på utställningen. Några åkslädar, en träaxelvagn, en kärra, en del grövre åkerbruksredskap samt några byggnadsdelar, se där allt, som kunde inrymmas, och dessa tyvärr blott under en del av utställningstiden. Inventarielistor av olika slag och tullhandlingar rörande importen under 1500- och 1600-talen omnämna en som det tyckes överflödande rikedom av bruksföremål av allehanda slag. Om man emellertid bortser från till exempel den stora mängden av importerade lyx- och modesaker, såsom finare vävnader och dryckesvaror, samt vissa specialgrupper, såsom vapen, är det till största delen samma slags ting och benämningar, som man rörde sig med på 1500- och 1600-talen som på 1800-talet på sådana lantgårdar, där naturahushållningens traditioner bibehållits eller icke helt övergivits. Med hjälp av det gamla redskapsbestånd, som bevarats särskilt i bondgårdarna, har sålunda en ganska god möjlighet vunnits att illustrera vad som avses med de mer eller mindre dialektalt färgade namnen i Gustav Adolfs-tidens fatburslistor och inventarielängder på kungsgårdar, herrgårdar och statliga inrättningar, liksom i de långa uppräkningsarna av förtullade importvaror. Dessa avse emellertid så gott som aldrig bondgårdarna. Om deras föremålsbestånd tiga akterna vanligen på gammalsvenskt område ända till fram emot 1600-talets slut. Erfarenheten har dock visat, att någon verklig kulturgräns på det tekniska området

knappast existerade mellan allmogen och de övriga stånden, utan det var endast fråga om gradskillnader, och bondekulturen själv var så pass oenhetlig, att de olika bygderna med ungefär samma rätt av forskningen kunna skiljas åt eller sammanföras som de olika samhällsklasserna.

Åkerbruket, landets huvudnäring, fick av naturliga skäl utgöra utgångspunkten för denna kulturhistoriska exposé. De stora förändringarna inom denna näringsgren tillhöra dels 1700-talet och kunna då i viss mån litterärt följas (jämför Paul Leser, *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, 1931, samt Gösta Berg i denna årsbok 1932), dels den nuvarande maskin-epoken. 1600-talet och särskilt dess förra hälft uppehöll så mycket strängare traditionsformerna. I det lilla rum, som på utställningen upplåtits för näringarna, framhövdes jordbruket genom några tekniska anordningar, fig. 1. Av huvudredskapen för jordens bearbetning var det endast ett begränsat urval, som kom med: ett par årder, en stocksladd, en ledharv av trä, en korphacka och några spadar, den ena järnskodd och av en typ, som oförändrat existerat från medeltiden till nu. Dessutom fanns ett par grepar, av vilka den ena hade samma handtag nere vid skänglarna och i övrigt samma form som en i Osebergs-skeppet funnen, vars typ således levat i minst tusen år. Någon plog fanns inte på utställningen, men det råder intet tvivel om att den egentliga plogen med rak sidoställd vändskiva begagnats under Gustav Adolfs tid. Benämningen »plog» förekommer på svenskt område tidigast i konung Kristoffers landslag, men blir strax före mitten av 1500-talet vanlig i inventarierna, där »plogar» och »plogbillar» upptagas vid sidan av »årder», »vårårder», »tredstockar», »tredbillar» och »myllesbillar». Det är därför mycket, som talar för att benämningen plog hos oss redan under denna tid avser redskapet med vändskiva, men i isländskan och norskan förekommer ordet långt tidigare än här och kan knappast ha haft denna specialiserade innebörd. Vi ha inga bevarade plogar, som äro så gamla som från 1600-talets förra hälft, och av dem, som härröra från senare tid,

Fig. 2. Kastning av säd med kastskovel. Harplinge socken, Halland.

Foto O. Brolin och A. Sandklef.

kunna inga ännu med säkerhet till typen hänföras till denna period, varför också plojen fick utelämnas. Detsamma gällde järnharven, belagd redan hos biskop Brask och till exempel på Danviken 1553, och järnspaden. Ej heller var det möjligt att få med den särskilda risten (belagd till exempel på Tyresö 1595, men som »ristjern» redan under medeltiden) och välten (belagd till exempel på Revelsta i Uppland 1554 och avbildad i fullständigt utvecklad form och till och med med ramställning hos Olaus Magnus). Under 1600-talets förra hälft torde skäran i allmänhet ha varit det vanligaste instrumentet för sädesskärning, under seklets senare del finner man dock, att också lien mycket brukades härtill i övre Sverige. Liar användes ju annars då som senare vid höslåttern (förf. i Svenska Kulturbilder 9—10, där också redogörelse lämnas för räfsor och slagor).

Det förekom på utställningen några redskap för rensning och

rengöring av tröskad säd, exempelvis en kortskaftad kastskovel från Älvdalen i Dalarna. Redskap av denna art ha använts i landets alla delar från Norrbotten ner till Skåne, från Värmland—Bohuslän till Uppland och nyttjades särskilt för grovrensning av större sädespartier. Två huvudtyper förekomma. Den som är den allmännaste är kortskaftad med form som en liten skyffel eller ett öskar. Vid begagnandet satt man i logkistan, fig. 2, och kastade säden tvärs över huset från långvägg till långvägg. De med tanke på denna procedur inrättade luckorna mitt emot varandra på vardera långsidan stod öppna och det vinddrag som härigenom uppstod bidrog att befria säden från damm och orenlighet samtidigt med att den med tyngdlagens hjälp sorterades i bättre och sämre partier, ty de bästa och tyngsta kornen föllo längst bort och så i proportion därefter. Den andra typen, som efter allt att döma varit mindre utbredd, har långt skaft som en spade eller arbetsskovel och kunde hanteras stående. »Skoffler» omnämnas ibland under 1500- och 1600-talen, men det är ej alltid klart om det är dessa redskap, som avses därmed. Olaus Magnus har en bild av slagtröskning i en loge, varest på golvet ligger en långskaftad skovel, troligen för kastning. Några svenska kastskovlar, som äro tidigare daterade än 1654, känner jag icke till. Sistnämnda årtal har en långskaftad skovel från Lindesbergstrakten. Kastskovelns vidsträckta utbredning och historiska förekomst utanför Sverige tyder på att den har en hög ålder även hos oss. Den har varit allmän i Norge. Strøm uppger emellertid i sin Beskrivelse over Søndmør 1772, att »kasteskuff» där var yngre än »drøftingen». Detta bör kanske, såsom Jirlow gjort (Rig 1931), sättas i förbindelse med att kastskoveln även saknas på Färöarna. Han drager härav den slutsatsen, att den är relativt sen även hos oss. Då den emellertid är mycket utbredd och gammal i Danmark, Finland (Grotenfelt), Baltikum (Bielenstein, Klein, Manninen), Ryssland (Zelenin), Tyskland (W. Bomann m. fl.) och för övrigt i det gamla Egypten och i Kina (Leser) samt hos romarna (Blümner, Technologie), så har man

anledning tro, att kastskoveln är mycket gammal hos oss. Den kortskaftade formen är vanligast, men åtminstone i Nord- och Osteuropa existerar den långskaftade som en relativt vanlig sidoform. Att Västeuropa icke så mycket synes ha nyttjat detta redskap, kan bero på ett gammalt kulturellt motsatsförhållande. De andra hos oss brukliga rensningsprocedurerna innehålla i själva verket ingen verklig kastning utan blott ett slags skakning eller sållning av säden. Kastandet eller ösandet av säden synes, icke minst på grund av dess utbredning i Sydeuropa, Afrika, Syd- och Ostasien etc., ha en hög ålder, och troligen har den det även hos oss. De övriga rensningsverktygen hos vår allmoge ha varit skäppor, tråg, rissel eller såll, i vilka säden »hystats», det är kastats lätt uppåt och åter fångats och på så sätt fläktats eller sållats. Både benämningar och former växla, men det visar sig vid närmare granskning, att vissa geografiska motsättningar kunna iakttagas. Huvudbenämningarna på skakkärnen äro dryftetrag (dröftetråg eller dryfta) och vanna. Den största utbredningen visar termen dryftetrag med dess dialektala variationer. Härmed betecknas i vanligaste fall ett avlångt, urholkat trätråg (ofta med sidohandtag), fig. 3, men det kan också betyda en av bräder sammansatt låda eller en av bred spån hopsydd, oval skäppa eller runt såll. »Dryfta» är att rensa säden genom att hysta den såsom förut beskrivits, och förekomsten av verbet dryfta sammanfaller ungefär med redskapsbenämningen. Ett tråg använt till dryftning, men utan namnet dryftetrag, förekommer också, såsom framgår av kartan, dock egentligen blott inom de områden, där ordet dryfta kan förutsättas härska, ehuru vi sakna direkta uppgifter därom, eller där det för icke så länge sedan härskat. Vanna återigen är — där ordet ej fått den nya innebörden av fläktmaskin — en mera typfixerad benämning, nämligen på ett rensningskärl av oval form: en skäppa hopsydd av bred väggspån och en träbotten. Den långvägg, som man vid begagnandet håller ut från sig, brukar vara nedvikt, så att vägg och botten nästan gå i ett, fig. 4. Form och

Fig. 3. Dryftning. Kola socken, Värmland.
Teckning av A. Byberg.

benämning täcka dock ej heller här helt varandra, utan formen har en vidare förekomst. Ordet vanna är inskränkt till östra Centralsverige från Östergötland—Uppland och över Bergslagen och nedre Dalarna upp till Siljan, ja, även norr därom in i Mora och Älvdalen, fig. 5. Från Sydsverige känner jag endast enstaka, sällsynta exempel på att benämningen vanna knutits till ett tråg, ett annat exempel är bekant från Tiveden, ett tredje från Grangärde i södra Dalarna o. s. v. Avvikelserna äro tydligen endast sporadiska fall i gränstrakterna och utanför skäppvannans egentliga utbredningsområde. »Vanna» har som verb samma betydelse som dryfta: att rensa. Den beskrivna vanskäppans typ har emellertid en långt större utbredning än benämningen vanna. Såsom framgår av kartan är skäpp-

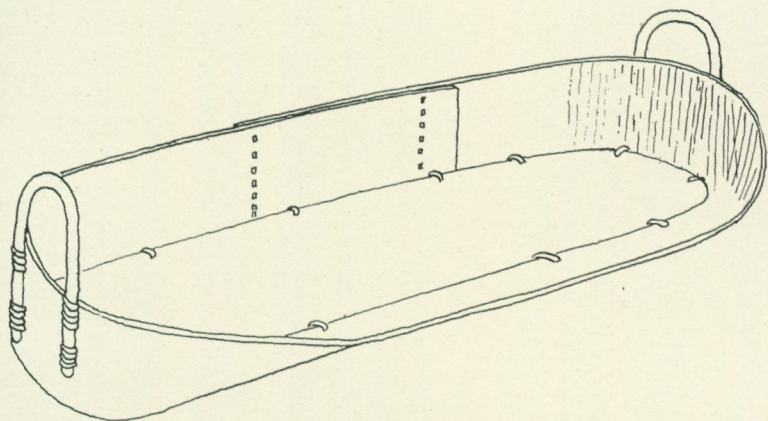

Fig. 4. Vanna. Överkalix socken, Norrbotten. Norrbottens museum.

Teckning av G. Ullenius.

vannans typ påvisbar i Östergötland, Södermanland, Närke, Uppland och Bergslagen och i Dalarna efter Österdalälven ända upp i Älvdalen, allt detta i överensstämmelse med termen, men dessutom möter formen i Norrbottens kusttrakter samt — ej markerat på kartan — på Öland och i västra Finland. I Norrbottens kustland heter den emellertid dröft eller dröfta, och på samma sätt är det, såsom Grotenfelt påpekat, i västra Finland, där den brukar kallas dröftetråg. Innan vi draga några slutsatser härav, skola vi återigen kasta en blick på utbredningen av själva trågreddskapet. Gentemot det centrala Östsverige med vannan, stå Småland, Gotland, Syd- och Väst-sverige och i allmänhet också Norrland; hela detta stora område begagnar »dröftetråget», även om vårt kunskapsmaterial här och där är något sporadiskt. I Norge har man också tråget och benämningen dryftetrog eller tratt, och detsamma gäller också Danmark med dess dröftetrug. I Estland begagnades urholkade tråg för samma ändamål (Manninen, Führer) och samma förhållande gäller Färöarna (Bruun, Jirlow etc.). I jämförelse med dryftetråget är vannatypen sålunda mycket snävt begränsad och ännu mera ordet vanna. Allting tyder

på att vannan är en relativt ung företeelse hos oss både ifråga om form och benämning. Det sannolikaste är väl, att det centrala Östsverige är dess utstrålningsområde. Härifrån har typen med bibehållen benämning spritt sig åt norr och väster. Författaren har vid ett tidigare tillfälle (Svenska Kulturbilder 9) sökt påvisa, att Östsverige spelat en viktig roll i vår kulturhistoria som novations- och importområde och att inre Svealand, Bergslagen och i viss mån även Norrlands kustlandskap brukat ansluta sig till detta. Egendomligt är i detta fall endast, att även övre Dalarna delvis följt med före andra bygder, men detta kan bero på att en tillverkning av vannor upptagits någonstans här uppe (i Våmhus?) under inspiration från Mälarpövinserna. Man skulle också väntat sig, att Kalmar län mera visat tendens att upptaga den nya formen, och det har också under denna undersöknings gång framkommit, att vannan varit vanlig åtminstone på Öland. De områden, där föremålstypen men icke namnet slagit rot, äro tydligen sekundära utbredningsdistrikt, och detta gäller således skilda bygder på båda sidor om Bottniska viken. Här har man upptagit formen, men hållit fast vid en benämning, som antagligen fanns förut. Detta antyder återigen, att dröftetråget som typ här är ursprungligare. Som intressanta övergångsformer måste man betrakta de vannformiga tråg av bräder, som uppdyka här och där, fig. 6, och ibland även nyttjats till andra ändamål. Benämningen vanna anses vara inlånad från medellågtyskan, ehuru den fanns redan i fornhögtyskan. Moriz Heyne anser, att man redan före karolinsk tid i Mellaneuropa brukade rensa säd genom att svinga eller skaka den i en korg utan att kasta den, och man vet, att både greker och romare gjort på samma sätt. H. Schäfer har (Priestergräber und andere Grabfunden) framdragit ett slags fornegyptiska kastvannor, flätade som korgar och med ena sidan nedvikt som ett brätte, så att de likna skyffelartade kastvannor. Samma typ, även den i korgteknik, känner man också från Främre Indien och Sydostasien och enligt Leser och Viollet-le-Duc även från Mellaneuropa. Det

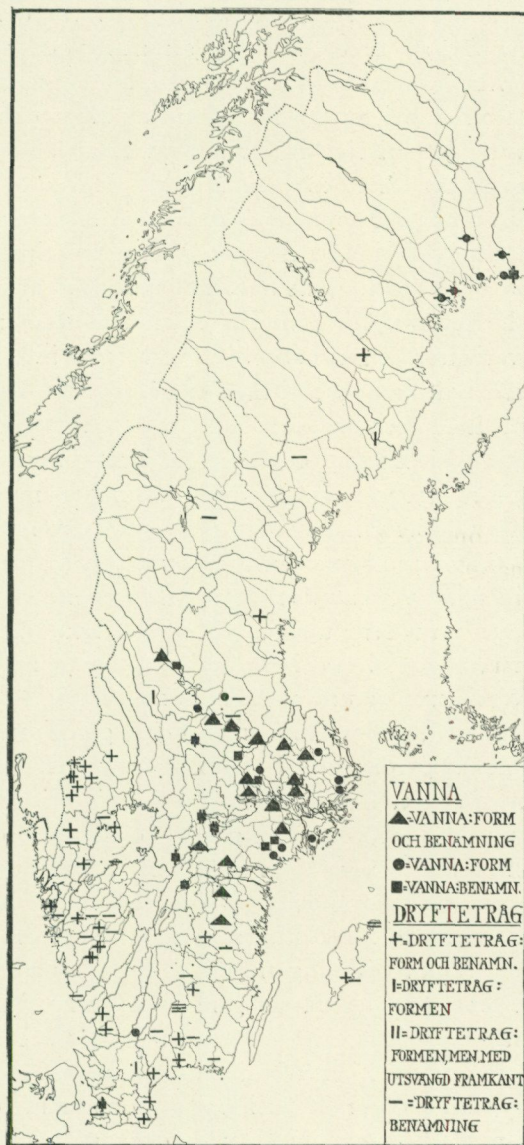

Fig. 5. Utbredningskarta för vanna och dryftetråg.

är väl sålunda närmast som översättning i trä av denna korgvanna, som vår av breda helpån sammansydda vanna bör betraktas. Man har därvid använt sig av en tillverknings-teknik, som redan existerade här i form av askar och skäppor. Däremot vore det oriktigt att betrakta vannan blott och bart som en variant av sållet eller såskäppan. När och hur upp-tagandet av vannan i Östsvrige skett är icke lätt att exakt fast-ställa, men allt tyder på att det var genom tysk import under medeltidens senare del. I medeltida handlingar synes varken den eller dryftetträget till. Medan emellertid sistnämnda ord och dess varianter, ehuru absolut överlägsna ifråga om ut-bredning och tydligen också ifråga om ålder, fått leva i blyg-samhet som dialektbenämning och ej heller, såvitt jag kunnat finna, upptagas i kungs- och herrgårdarnas inventarielistor under 1500- och 1600-talen, figurerar vannabenämningen där då ganska allmänt och blev med stöd av sin östsvenska utbred-ning redan tidigt upptagen i ordböckerna och betraktas sedan dess som riksspråk utan att dock förmå slå igenom ute på lands-bygden förrän i modern tid och då först i kombination med den fläktmaskin, som Gösta Berg beskrev i denna årsbok 1932. Redan i »Variarum rerum vocabularum», 1538, förekommer vanna, och snart därefter finner man den i gårdsinventarierna, så till exempel på gårdar lydande till Åkerö 1586, Rävsnäs 1619, Strömsholm 1631 etc. Från och med 1600-talets förra hälft är ordet vanligt i ordförteckningar av olika slag, och en av de stora skalderna sjunger (i Bröllops Beswärs Ihugkomelse) 1668, även om »brödkorg, skieppor ock såll, sicht, hemquarn, wannor och skiäcktor». I Skultuna socken i Västmanland upp-tagas vannor i bouppteckningarna även efter torpare på 1730-talet. Dryftning omtalas första gången i Gustav Vasas bibel 1541: Såsom man kastar och dryfftar korn (Gloss. Jer. 5. 1. 2.). Redskapet omtalas 1556 i en Åbo-handskrift under beteckningen dryfta. Dryftetrag däremot är knappast omnämnt förrän vid 1700-talets mitt. Utbredningen tyder dock på högre ålder på skandinavisk botten än för vannan, och söker man dess härkomst,

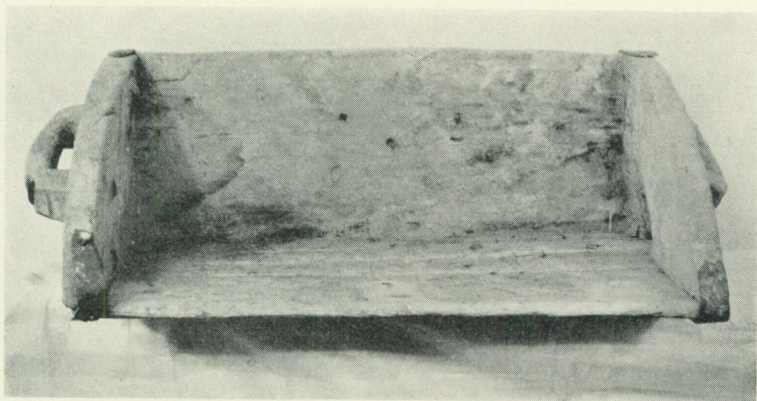

Fig. 6. Dryftetråg, »dröfttrug». Gudbrandsdalen, Norge. De Sandvigske Samlinger, Lillehammer. Samma typ heter i Södermanland vanna.

så förefaller det som om vissa västeuropeiska rensningsredskap skulle ge ledning. När man kommer så långt västerut som till Irland, möter ett verkligt kasttråg, ur vilket säden slungas ut på ett på marken i det fria utbrett stycke tyg (Arthur Hayden, *Bye Paths in Curio Collecting*). På liknande sätt låta många negerstammar säden regna ut ur en rund korg på en utbredd duk (t. ex. i Somalilandet, *Globus* 1886). Jag har endast få exempel på något dylikt i Sverige. En av Etnologiska undersökningens ordsmeddelare i mellersta Bohuslän skriver till Nordiska museet: »Vinna var en nödfallsrengöring av säd. Den östes i ett mindre kärl, ett större ställdes på marken på ett ställe, där vinden blåste friskt. Så hällades den ur det mindre i det större, så att agnarna blåste bort. Det lilla kärlet höjdes och sänktes allt efter vindens styrka» (E. U. 4686). Det förefaller ej omöjligt att vinna här beror på samband med det engelska »winnow», som ju betyder vanna eller rensa säd och vartill släktingar finnas i isländskan. Linné omnämner emellertid i sin *Gotlandsresa*, att säden på en del ställen blott hällades med ett öskar ner på loggolvet, men så att den utsattes för drag. Detta kallades att den »vindades». Denna rensning genom att hälla ut

såden i vinddrag är omtalad även i Gräsmarks socken i västra Värmland (E. U. 3646). I Revsund i Jämtland slungades såden med kastskovel rätt upp i luften ute i det fria (E. U. 3526). Skriftställaren Carl Larsson i By socken i södra Dalarna meddelar mig, »att vannan där ibland använts så, att man ur den från en svalgång under blåsväder hällde ner vete på över marken utbredda plagg». Förmodligen syftar också Karlfeldt på en veterensning av denna typ, då han i »Greven med det goda ölsinnet» talar om, att »Sankta Britas vanna strör ur lundens loft sitt vete». Om vi, såsom fortsatta undersökningar kanske kunna avgöra, här ha att göra med verkliga reliktförmor av sådesrensning, så äro dessa ett slags ursprungligare övergångstyper, som förbinda den primitiva kastvannan (och kastskoveln) med våra vanliga skaktråg och hystkärl. Det bör betonas, att dryfte-tråget liksom vannan endast brukat användas för finrensning av såden efter kastningen och att speciellt det förra mest begagnats för rensning av smärre sådespartier, för gryn, linfrö och dylikt.

Jag måste här i huvudsak förbigå de andra rensningsredskapen, såsom rissel, grov- och finsåll, hur viktiga dessa än äro. Sållen ha ju emellertid ofta nyttjats på ungefär samma sätt som dryftetrågen och vannorna. I sådana fall är botten tätt eller blott försedd med finhål. Någon verkligt skarp gräns går det knappast att uppdraga i begagnandet av dessa olika kärl. Såvitt jag kunnat finna, äro sållen i denna funktion mest frekventerade i södra och sydvästra Sverige samt i större delen av Dalarna, och de utesluta här nästan alldeles tråget och vannan, något som väl knappast är ursprungligt. Såll nyttjas för öfrigt så gott som överallt i Europa, liksom hos greker, romare och kineser. Först under 1600-talets förra hälft börja emellertid »sålde» ordentligen upptagas i de svenska storgårdsinventarierna.

Inom avdelningen »slöjd och hantverksredskap» på Gustav Adolfs-utställningen saknades *v ä v s t o l e n*, av de skäl som förut anförts och då ingen sådan från epoken finnes. Däremot

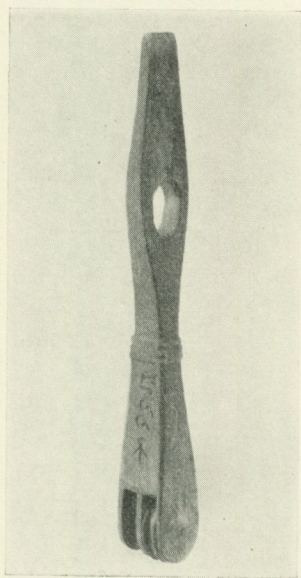

Fig. 7. Vävluna daterad 1556. Våmhus socken, Dalarna.
Nordiska museet 179,373.

förekom en vävluna, daterad 1566, fig. 7. Denna, som förvärfvades till Nordiska museet vid en av mina undersökningsresor i Våmhus i Dalarna 1927, är den tidigast daterade i Sverige. Dess intresse ligger bland annat däri, att den visar, att man då i övre Dalarnas bondgårdar nyttjade vävstolar med horisontell varp, med skaft och lunor och därmed tydligen också med trampor, ungefär samma utrustning således som på senare tiders vävstolar. Säkerligen var denna typ betydligt tidigare i bruk här i landet, då den redan vid 1500-talets mitt hunnit upp i ett retarderingsområde som övre Dalarna. På ett träsnitt, tryckt i Augsburg 1479 ser man för övrigt en sådan vävstol i fullt utbildat skick (Ernst Mummenhoff, *Der Handwerker*, fig. 19), och i början av 1500-talet träffar man den också i Lyon (Luther Hooper, *Hand-Loom Weaving*), men den liggande ränningen

är i Frankrike känd redan under tidig medeltid (Viollet-le-Duc) och har ju i Orienten en mycket hög ålder. Olaus Magnus visar oss däremot en vävstol med vertikal varp, men det förefaller att vara en vävstol för haute-lisse-vävnad av den art, som senare infördes i Sverige av Gustav Vasa. Under senare delen av 1500-talet och under 1600-talets förra hälft upptagas ofta vävstolar i fatbursinventarierna på kungsgårdarna. De omnämnas då alltid som par; tydligen hette vardera sidostycket vävstol. Vävschedar och vävskafst av olika slag, till exempel för lärft, blaggarn o. dyl., uppräknas samtidigt med föregående, men var för sig. Däremot omtalas aldrig vävspännare, skyttlar och vävlunor; de senare gingo emellertid, särskilt i Roslagen, en stor tid med rik ornering till mötes från och med 1620-talet. I inventarium 1613 på Stegeborgs slott upptogs en »redh skedh». Det är troligen detsamma som nu brukar kallas »redkam», en grov kam, varmed varptrådarna bruka redas ut vid uppsättandet av väven i vävstolen.

När spinnrocken fick burskap hos vårt folk, veta vi ej med säkerhet. Under medeltiden omnämnes den ej, och Olaus Magnus har intet att förmäla om densamma. Under 1500-talets lopp började den emellertid importeras; särskilt på 1580- och 90-talen äro tull-längderna och kungsgårdsinventarierna rika på uppgifter om förekomst av »tysk sponnvagn», »spånevagn» eller »spinnerok», som importerats från tyska hamnstäder eller redan ingå i gårdsutrustningarna. Med 1600-talet börjar också benämningen »hiulrock» göra sig gällande, men »spånevagn» eller »spinnrock» förekommo då också. I östgötskan har man »spånvagn» än idag som beteckning på en vanlig spinnrock. Hur sågo dessa spinnrockar ut, som sålunda döko upp här under 1500-talet och som alltså existerade åtminstone i städerna och på storgårdarna under Gustav Adolfs tid? Hans Hildebrand meddelar i Sveriges medeltid I, sid. 229, och efter honom Sellergren i Nordisk familjebok och Uppfinningarnas bok, att Nordiska museet skulle äga en spinnrock med årtalet 1580, men denna uppgift måste bero på någon

förväxling. Museet har ingen sådan pjäs med tidigare årtal än från 1700-talet, men det finnes några i rik barockform utarbetade herrgårdsspinnrockar, som på grund av sin utstyrsel kunna antagas tillhöra 1600-talet, sannolikt dock först den karolinska perioden, således 1600-talets senare del (avbildade hos Sigurd Wallin, Möbler i svenska herremanshem I, sid. 186). Såvitt jag genom museistudier eller förfrågan till olika svenska museikolleger och till Ortsmeddelarna vid Nordiska museets etnologiska undersökning kunnat utröna, ha vi i landet för övrigt ingen spinnrock tidigare daterbar än de nyssnämnda. I De Heibergske Samlinger på Amble i Sogn, Norge, finnes emellertid en spinnrock med årtalet 1642; den synes vara Skandinavians dokumenterat äldsta. Ej heller ha vi ägt någon verkligt gammal avbildning av en spinnrock. Vid byundersökningarna i Gästrikland 1920 träffade jag emellertid i en by i Ovansjö socken på ett målat fönster, som en gång suttit i en bondgård i Stocksbo nära gränsen till Dalarna. Det hade tre målade rutor, av vilka en hade en högst realistisk framställning av en kvinna i arbete vid en spinnrock, fig. 8, samt följande inskrift: »Margreta Pehrson 1632». Vi ha här således den första kända, inhemska bilden av en spinnrock, ett vittnesbörd, som faller inom Gustav II Adolfs egen tid. Kvinnan spinner lin, som är upplindat på ett spånadsfäste, anbragt i en vinkelarm på en hög hållare med kulsvarvning. Spinnrocken har snett bröst, litet hjul, som på vanligt sätt hänger på sneda hållare ut över nedre bröständan. Benen äro tre, med balustersvarvning av ungefär samma art, som spinnrockarna sedan bibehållit under minst 300 år. Man kan icke se, om spinnrocken har vingrulle, men det är troligt; däremot saknas trampa, och hjulet vrides tydligen runt med spinnerskans högra hand. Det kan givetvis diskuteras, om denna bild verkligen återger något svenskt. Man vet ej, var de målade rutorna tillverkats, och oberoende därav kan motivet givetvis vara taget från någon utländsk förlaga. Emellertid bär rutan en inskrift, som visar, att tillverkaren på något sätt stått i kontakt med köparen. Dessa

Fig. 8. Målad fönsterruta, daterad 1632. Ovensjö socken, Gästrikland.

Fig. 9. Spinnerska. Målning av David Teniers. 1600-talet.

skäl tyda givetvis blott på möjligheten av att bilden har avseende på Sverige. Emellertid voro våra spinnrockar importvaror och skillnaden kan därför ej ha varit så stor mellan skandinaviskt och tyskt-holländskt. Att bilden av spinnrocken för övrigt icke är en fantasi, framgår vid jämförelse med fig. 9, efter en oljemålning av den nederländske målaren David Teniers (1610—90). Här möta samma snedbröst, lilla hjul och vingdon och saknas likaledes trampa. Man torde därför böra räkna med, att tramlösa spinnrockar av detta slag existerade i Sverige under 1600-talets förra hälft. Några sådana äro emellertid icke i behåll. Som spolrock finns typen dock bevarad, t. ex. i Lettland (Bielenstein). Det sannolika är väl, att det utskjutande hjulet beror på inverkan från en tramprock; först på en sådan är det egentligen motiverat. Spinnrocken med vevhjul är redan på 1200-talet känd på kontinenten (Feldhaus, *Technik der Antike u. des Mittelalters*) och vingspindeln sedan 1480-talet (Demmin, *Die Wirk- und Webekunst*), medan kombinationen med trampa möjligen är en uppfinning av Iürgen i Watenbüttel, Braunschweig, omkring 1530 (Eduard Schoneweg, *Das Leinengewerbe*, sid. 62). Även tramprocken torde därför ha börjat importeras hit på 1500-talet och sålunda funnits jämnasides med nyssnämnda vevrock. Gästrikebilden gör det troligt, att dessa icke mycket skilde sig i formen från våra äldsta bevarade från 1700-talet och framåt. Den äldsta daterade spinnrocken i Nordiska museet bär årtalet 1700, men allt tyder på att detta är en förfalskning. Den har samma huvudform som våra flesta spinnrockar: snett »bröst», spindel och trampa. Hjulet har samma smala lötring som på bilden 1632. Flertalet av spinnrockarna från 1700-talet ha annars mycket breda lötrar. Detta förekommer också på en av museets 1600-talsmässiga herrgårdsrockar. Det som emellertid säkrare karakteriserar de ålderdomligaste spinnrockarna är, att hjulet är relativt litet. I övrigt fortlevde dessa snedbröstade spinnrockar på ett märkligt sätt i stelnade former, fig. 11 — ända in på 1800-talet bibehöll man i vissa fall sådana vasatidsdrag som vita benknappar — och

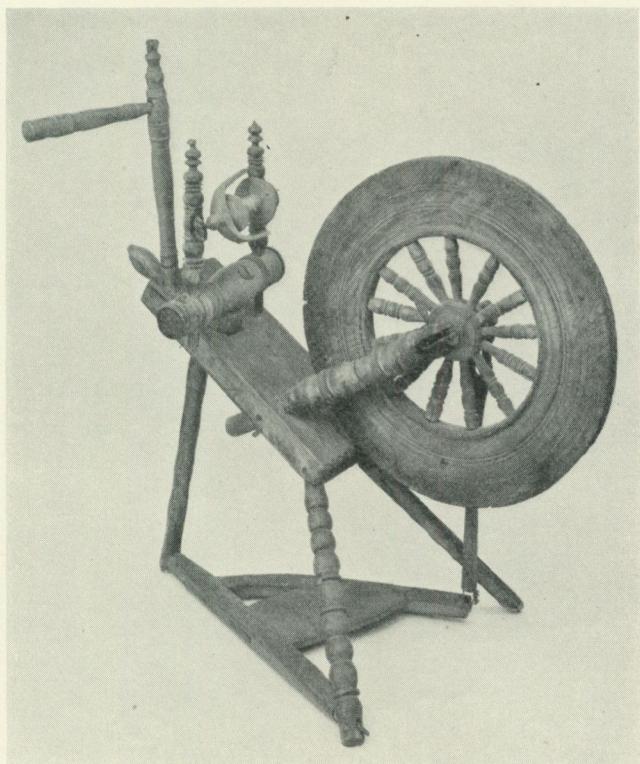

Fig. 10. Spinnrock med lutande bröst, daterad 1733.
Umeå socken, Västerbotten. Nordiska museet 1,539.

man finner typen som normalform över hela Sverige och i ungefär samma gestalt också i hela Nord- och Mellaneuropa, i Baltikum, Ryssland o. s. v. En del små förändringar gjordes dock. Ståndarna för hjulet blevo t. ex. på 1800-talet dubblerade och förenades med en båge, i vilken hjulet var anbragt. Det är tydligen i denna snedbröstade form, som spinnrocken hos oss efterträdde sländan. De äldsta säkert daterade tillhöra 1720-talet och följande decennier. Nordiska museet äger en från Västerbotten, daterad 1733, fig. 10. Bromans Glysisvallur och

Abraham Hülphers Medelpads-skildring m. fl. uppge, att övergången från slända till tysckrock skedde omkring 1700. I nedre Sverige gick det troligen snabbare — trots bristen på daterade pjäser — men i övre Dalarna och andra skogsbygder i inre Sverige så pass långsamt, att sländspinningen kunnat fortleva ganska friskt ända fram till våra dagar.

Det finnes emellertid en hel del vevrockar utan trampa, som skulle kunna tyda på, att mellanled funnits före den tyska tramprocken. Sålunda äga vi ett antal små och stora spolrockar, som sakna trampa och vingar. De ålderdomligare av dessa äro dock för små att här komma ifråga, de ha aldrig varit annat än spolrockar eller möjligen nyttjats för silke. Andra visa sig i själva verket vara avmonterade eller omgjorda spinnrockar. Enligt Gertrude Jekyll synes emellertid vevrocken ha fortlevat intill nu som spinnrock på de brittiska öarna, liksom fallet är på Färöarna (Jirlow). I Syd- och Sydösteuropa ända upp i Rumänien och Ungern liksom i främre, södra och östra Asien är det vevrocken utan ben, som — vanligen i mycket primitiv form — utgör den viktigaste eller enda tekniska efterföljaren till sländan. Detta medför, att vår s. k. långrock, vars väldiga hjul drives med vev, fig. 12, kunde väntas ha gamla anor även på svensk botten. Folktraditionen motsäger dock detta på många håll, och benämningar som fabriksrock och bomullsrock, som förekomma vid sidan av långrock och storrock, antyda detsamma, såsom Gerda Cederblom redan 1909 påvisat i Fataburen. I Västmanlands fornminnesförenings årskrift 1932 har Ragnar Jirlow framlagt nya fakta rörande långrockens inkommande under 1700-talet och påpekat, att äldsta belägget på dess existens här är från 1744. Hur importen gått till är dock ej ännu fullt klart. Den geografiska utbredningen brukar i sådana tvistiga fall kunna ge ledning. Jag har på kartan, fig. 13, lagt ut alla nu av mig kända långrockar i Sverige. Ehuru fördelningen är litet ojämn, då tiden ej nu medgivit större fullständighet, visar det sig dock, att, om man frånser tre anhopningar i Västergötland, av vilka två torde bero på inverkan

Fig. 11. Spinnrock med lutande bröst i en gäststuga i Hansjö by, Orsa socken, Dalarna. Från 1800-talet. Foto Nordiska museet.

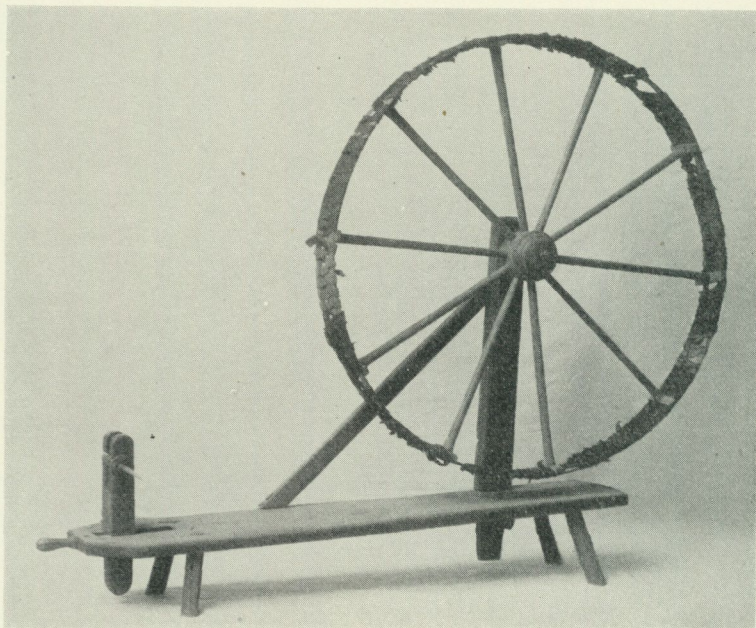

Fig. 12. Långrock. Länna socken, Uppland. Nordiska museet 91,529.

från Alingsås och den sydligare enligt meddelande markera en import från Småland, samt från några stänkfynd i Skåne och Blekinge, så är långrocken en typiskt östsvensk sak med kärnområde i Östergötland och östra och inre Svealand med Bergslagen och med utlöpare på det sätt, som brukar vara vanligt i sådana fall upp i Norrlands kustlandskap. För övrigt uppger man vid en rundfråga, som jag ställt, att detta spinndon är okänt, och detsamma tyckes vara fallet i Danmark, Norge, Finland och Baltikum. Då Östsverige, såsom i det föregående framhållits, är ett landstigningsområde för nyheter och import, bestyrker långrockens utbredning där, att den är en relativt ung sak, möjligen inkommen genom Östersjöhamnarna och utspridd via dessa och de östsvenska herrgårdarna under 1700-talet. Först under 1800-talets förra hälft blev den tydligen

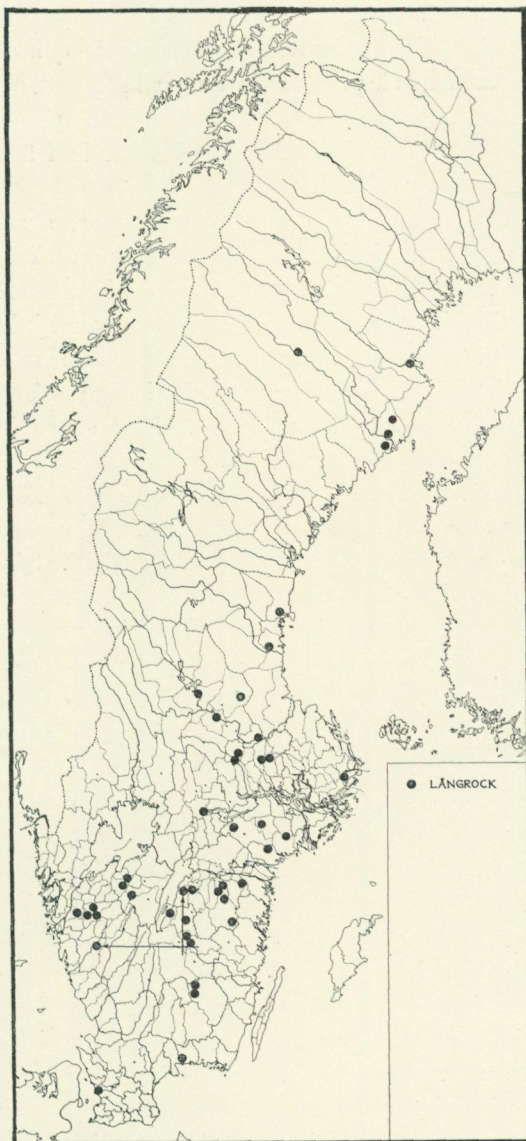

Fig. 13. Utbredningskarta över långrocken.

här mera allmän. Den är känd både i Västtyskland, Frankrike och England och är besläktad med de syd- och ostasiatiska. Egentligen är den så primitiv, att man knappast skulle vänta sig dess uppdykande så sent, men den har tydligen ansetts praktisk för bomullsspinning och på vissa håll även för ull. Dess bruk är ännu ej helt utdött.

Det är emellertid icke endast dessa typer, som vi måste taga hänsyn till. En viktig sådan är också »högrocken», bild 14. Den består av en kortbent fotpall med däri fästa ståndare för hjul och spindel. Den senare är belägen över hjulet. Typen förekommer i stort sett inom samma område som den snedbröstade och kallas i Norge »opstarok», i Danmark »opstanderok» (Frants Olsen, Spinderokkene). Den synes i Danmark vara den vanligaste typen (medd. av museiinspektör H. Zangenberg, Lyngby). Nordiska museet äger en sådan högrock, som är märkt 1710 och inköpt i Stockholm. Denna är en spolrock, men typen har också nyttjats för spånad. Sådana tidigt daterade högrockar finnas också från Norrbotten 1745 (Luleå museum), fig. 15, Uppland 1747 (Nordiska museet) o. s. v. Den ovannämnda spinnrocken från Sogn med årtalet 1642 är av detta slag; godsägare Heiberg anser den också som den äldsta typen i Sogn. Skriftställaren J. A. Göth meddelar från Sjösås i Småland, att spinnrockar av denna sort med »stol» (= fotpall) voro avsedda för finare linnespånad. En sådan speciell användning kan vara förklaring till att den så fort och effektivt slog igenom och blev känd i hela landet. Den har också inkommit från Tyskland, där den är vanlig, särskilt i väster. I Ryssland, där typen också förekommer, brukar den kallas holländsk. I Lettland anses den vara äldre än den ligande. I förbigående kan nämnas, att år 1804 på Hägervallen i Skultuna i Västmanland uppräknas i ett inventarium »3 st. spånstohlar, 4 st. dito råckar». Det är icke omöjligt, att spånstohlar här i enlighet med det småländska bruket avser högrockar. Högrockarna förekomma överallt i Sverige, minst dock i övre Sveriges skogsbygder. Detta kan antyda att den

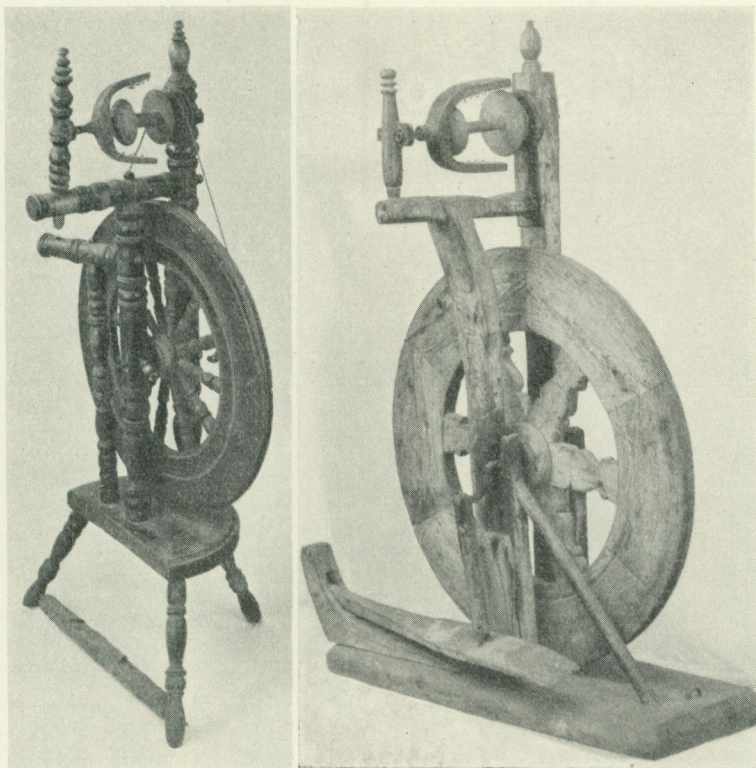

Fig. 14—15. Högrockar. Fig. 14 daterad 1701. Telemarken, Norge. Nordiska museet 25,710. Fig. 15. »Tvinrock», begagnad vid tvinning av grövre garn, daterad 1745. Nederluleå socken, Norrbotten. Norrbottens museum.

snedbröstade är äldre, men är dock icke bevis, ty i skogsbygderna höll sig ju sländan så länge, att den spinnrock, som där vann terräng, kan vara av yngre slag. Det tyska materialet och de ovan nämnda 1600-talsbilderna och herrgårdsrockarna synas dock tala för att den snedbröstades är äldre. Dr F. M. Feldhaus i Berlin har meddelat mig, att han ej anser högrocken där äldre än från 1700-talet. Äldre bilder av den tyckas också

saknas. Det skandinaviska materialet ger emellertid tydligare besked. Det finnes en variant till högrocken, som har 2 spindlar, varvid nyttjas endast en snodd — i motsats till på förut nämnda tramprockar, där två snodder brukas. Den olikhet i snabbhet mellan spindelten och vingrulle, som erfordras för att vingarna skola vira upp tråden på tenen, ernås genom ett särskilt bromsningssystem. Det påstås vara en pastorsdotter i Hoyaschen, som omkring 1750 skall ha uppfunnit denna dubbla spindelanordning (Hanna Fuess, Bauernkunst im Bommuseum zu Celle, 1927). Vid slutet av 1700-talet var den stadd i utbredning i Tyskland, men knappast förrän på 1800-talet hos oss, där den huvudsakligen fått hemortsrätt i Götaland. Dubbelspindlarna funnos således — emot vad man brukar påstå — före den spinnrock som Alois Mager verkade för i Tyskland och Östeuropa på 1840-talet (se t. ex. Lantbruksakademiens handlingar 1842). Utrymmet tillåter mig icke att gå närmare in på övriga spinnrockstyper. Det må vara nog att nämna, att bröstet på en viktig, troligen likaledes från västra Europa inkommen grupp är utbytt mot ett horisontellt ramställ, såsom å den ovan omtalade, svenska karolinska spinnrocken. Det karakteristiska för den och många andra mer eller mindre utsmyckade och lyxbetonade spinnrockar är, att foten består som på högrocken av en pall, men denna står sedan i sin tur på ett annat underrede o. s. v. Dessa äro vanligen icke högrockar, utan spindeln är placerad vid sidan av hjulet. Typen kallas i Danmark, där den är vanlig, för skamlerok (av skammel = pall). Hos svenska bönder har den icke fått någon betydelse, utom i någon mån i Götaland. Det finnes också ett antal övergångsformer till den snedbröstade spinnrocken, i det att hjulet mer och mer nedsänkts i bröstet, tills dess att detta börjar likna ramverket; sådana horisontalrockar torde emellertid knappast ha existerat under 1600-talets förra hälft.

Bland de många övriga redskap, som kunna intressera i detta sammanhang, kan här endast ett eller annat stickprov uttagas.

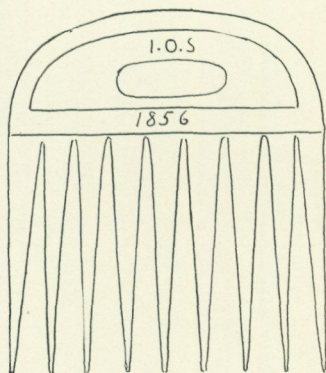

Fig. 16. Fårkam av trä, daterad 1856. Everöds socken, Skåne.

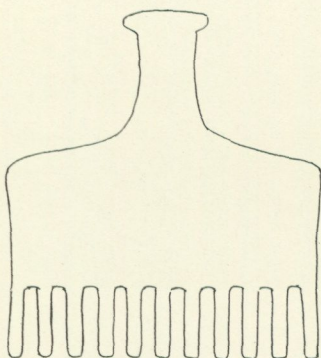

Fig. 17. Ullkam av trä. Myssjö socken, Jämtland.

I 1500-talsinventarier omtalas alltsomoftast ullkamm^{ar}, vilka alltid förekomma parvis eller uppräknas i par, någon gång dock även till exempel »2½ par». På Gripsholm fanns 1547 4 par »nye och gamle Vlkamber» och i Orreholms fatabur i Västergötland 1547 »4 st:n Vlkambe». Tyresö hade 1595 »2 par ullkam^{bar}», Stegeborg 1611—12 1 par »ullkamber» och i Växiö domkapitelsakter upptagas 1698 »2 st. ullkam^{mar}». Vilket är nu detta redskap, som tydligen spelade en icke obetydlig roll även under Gustav Adolfs tid? Jag har gjort en omfattande enquête bland Nordiska museets ordsmeddelare och hos våra museer landet runt och i allmänhet fått avvisande svar. Många ha gissat, att ullkam skulle varit ett äldre namn på skrubbkardan, den grövre, på en bänk anbragta karda, som existerar i landets alla delar. Några sydsvenska och dala-meddelare ha tänkt sig, att det är en annan benämning på fårkam, en enkel kam av trä, fig. 16, eller ben, eller en metallskrapa, varmed fåren kammades, sedan de tvättats omedelbart före klippningen. Samma åsikt ha även flera textilindustrimän framställt. Dr. Montell har funnit sådana kammar i Kina. Från Blåvik i Östergötland omtalas en »ullriva», med vilken ullen revs av fåren

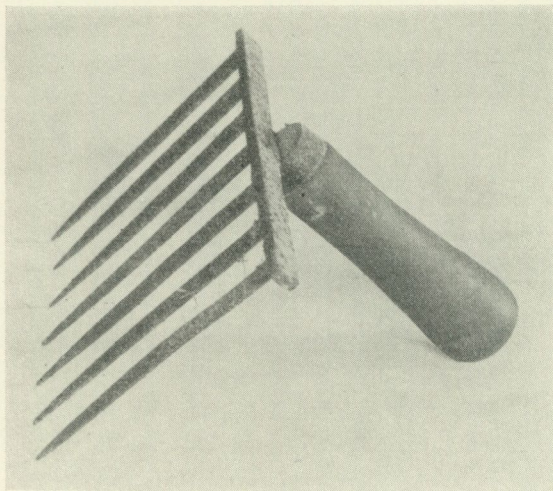

Fig. 18. Ullkam (en av två). Island. Frilandsmuseet
i Lyngby, Danmark.

vid »fälltiden». Mellan- och nordsvenska meddelare ha föreslagit, att det skulle gälla en kam för fällar eller pälsar, en motsvarighet till den som enligt Zelenin förekommer i Ryssland. Från Kövra i Myssjö socken, Jämtland, ankom en teckning av en ullkam av trä, fig. 17, vilken ritats ur minnet av en gammal man, som uppgav, att redskapet icke varit i bruk på de sista 70 åren. Man höll, uppges det, ullen i ena handen och kammen i den andra och kammade så ur all orenhet, tovigatussar och dylikt; ibland kunde verktyget också nyttjas som mankam på hästar. Mellan denna kam och de skånska finnes tydligen släktskap, och de böra säkerligen ej skiljas från mankamarna. Möjligen få dessa också sammanställas med de två dussin »maankamber», som år 1600 enligt tullängderna importerades till Stockholm från Wismar. Tydligt är i varje fall, att dessa verktyg ej äro att identifiera med de ullkammar, som upptagas i 1500- och 1600-talsinventarierna, ty dels gå dessa vanligen förbi så blygsamma ting som en får- eller man-

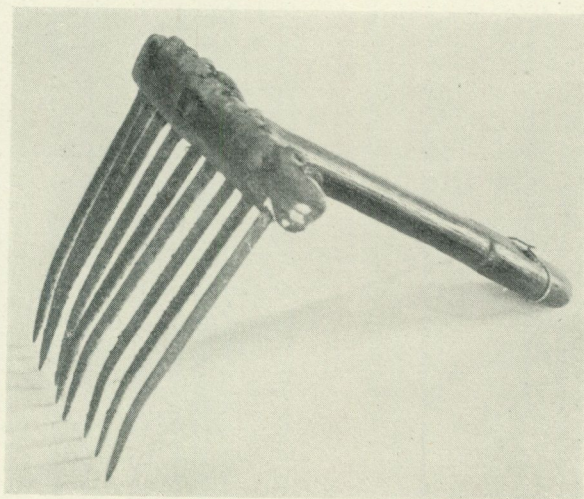

Fig. 19. Ullkam (en av två). Färöarna. Frilandsmuseet i Lyngby, Danmark.

kam, dels uppträda ju 1500-talskammarna parvis. Det syntes därför i förstone vara flera skäl, som talade för att det var fråga om skrubbkardor. I östsvenska dialekter betyder kambo eller kamba såväl kam som karda (Vendell, Östsvenska dialekter). En kardad och hoprullad ulltapp heter i Götaland och Sörmland ofta ullkam, kämla eller dylikt. I Handbörds härad i Småland uppges skrubbkardan bruka benämnas »ullkämmare» (E. U. 4756), ett redskap sålunda, med vilket ullen redas och luckras, innan den kardas till »kämmlor». I Luggude härad, Skåne, säges kardan också kunna kallas kam, »kom». I Danmark omtalas »wldkomme» parvis på 1500-talet (Kalkars Ordbog). Det finnes emellertid skäl, som tala emot att kam och karda voro identiska. Kardor omtalas i Norden redan under medeltiden; i Magnus Lagaböters stadslag för Bergen på 1200-talet finns det sålunda en förordning om var kam- och kardemakare skulle hålla till med sina hantverk. I 1500-talets svenska tullböcker omtalas import av »karder», ofta i dussintal.

År 1578 hade Söderköpings hospital ett par »kårdar» och under 1600-talets förra hälft uppräknas i herrgårdsinventarierna ofta ullkardor parvis (i Svealand »willkarer», i Götaland mest »kårdar»). Det framgår härav att benämningen karda och ullkam existera samtidigt. Det sannolika är väl då, att de representera olika instrument, även om kardan kan vara en yngre sak och kammen ha en längre historia. På 1570-talet omtalas också »willkrasser» (= kratsor). I Tyskland begagnas denna term om skrubbkardor (Bomann, *anf. arbete*, 241). I »Västsvenska folkminnen» har Ragnar Jirlow skildrat »Häcklan och dess primitiva föregångare». Han har därvid framdragit de kamliknande redskap som i Norr- och Västerbotten och sporadiskt på några andra ställen begagnats vid beredningen av lin eller hampa. Samtidigt har han — liksom P. von Möller i *Jordbrukets historia* — framställt den hypotesen, att linkammen och ullkammen en gång varit identiska och att häcklan å ena sidan och kardan å den andra äro dess efterföljare. Oberoende av om denna hypotes är riktig eller ej, torde dock frågan om ullkammens historia ej vara tillräckligt utredd. Benämningen ullkam förekommer enligt Fritzner redan i Grettis saga (»ullkambr»). Blümner uppger, att grekerna hade ett slags ullkammar av järn för kamning av ull och att motsvarighet härtill också fanns hos romarna. Någon tvekan om att ullkammen är ett uråldrigt redskap finns således ej, även om vi ej veta hur det såg ut, om det var en enkel eller tvåfaldig typ o. s. v. Det gäller därför att granska nyare tidens material. På Frilandsmuseet vid Lyngby i Danmark finnes ett par kamliknande instrument av järn med träskaft från Island, fig. 18. De motsvara på det närmaste ett i samma museum befintligt liknande ehuru primitivare par ullkammar från Färöarna, fig. 19. Antagligen är det samma slags redskap, som Jirlow avser (Rig 1931), då han talar om de äldre, skaftade togkambur (till »tog» ull), som i sen tid ersatts av moderna kardor. I Norge har jag lika litet som i Sverige, Finland och Baltikum kunnat erhålla någon direkt uppgift om några sådana ullkammar. I De Sandvigske Samlinger finnes ett exemplar av

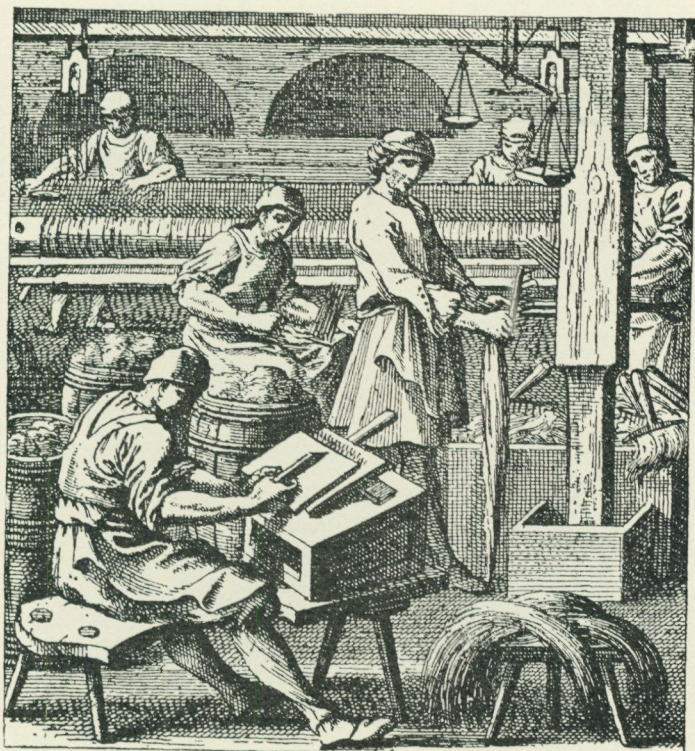

Fig. 20. Ullkamning, linkamning, skrubbing och vävning.
Regensburg 1698. Efter Mummenhoff.

samma slags kam som de färöiska, men säker uppgift saknas om dess användning. Jag äger ej heller kännedom om något exempel från Ryssland. Av stor vikt synes emellertid vara, att ullkammen så länge fortlevat inom det gamla ullberedningshantverket på kontinenten. Här spelar handkamning av ull en stor roll även inom industrin ända fram till vår tid — detta jämnas med invecklat maskinella anordningar. Den tvättade eller fettdränkta ull, som man begagnade, måste ordentligt kamas för att kunna spinnas. Karmarsch und Heerens

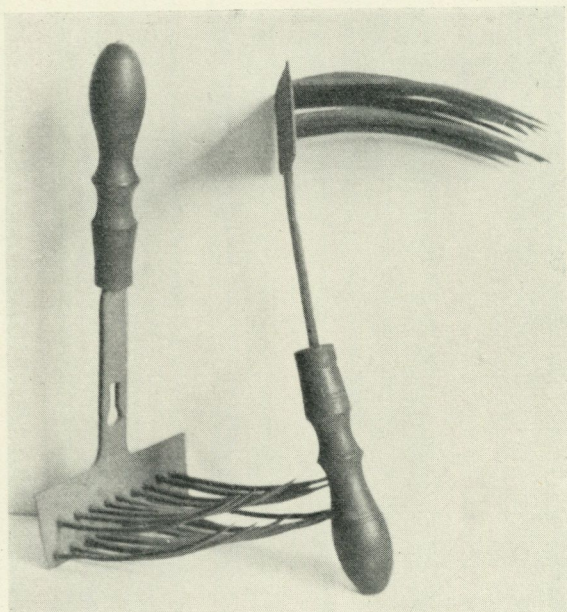

Fig. 21. Ett par ullkammar från Herning, Jylland. Hernings museum.

Technisches Wörterbuch (3 uppl., Prag 1880) meddelar härom: Kamningen har en dubbel uppgift. Den skall för det första avlägsna från ullen det korta hår, de så kallade »Kämmlinge», som är odugligt för kammgarn och hinderligt för spinning, och för det andra bringa alla hår i ullen i möjligast raka parallella läge. Man använde sig härvid av handkamning eller maskinkamning. Vid den förra urskiljer man den tyska och den engelska metoden. I båda fallen nyttjar man ullkammar med vinkelställda, långa, konvergerande taggar. Antal taggrader är minst 2 på de tyska och 3—4 på de engelska kammarna. Med den tyska metoden betjänar sig kammaren av 2 sådana kammar, en i var hand, lägger ullen i den ena och kammar genom med den andra och byter sedan om. Vid den engelska metoden nyttjas blott en lös kam men dessutom också en fastsittande och om en lin-

Fig. 22. Kamning av ull med ett par ullkammar. Rumänien.
Efter Tache Papahagi.

häckla erinrande tandkam. I båda dessa fall upphettas kamarna före arbetet. Johann Samuel Hallen har i *Werkstätte der heutigen Künste*, II, 1762, likartade uppgifter och så även andra 1700-talsskribenter, t. ex. D. G. Schreiber, *Schauplatz der Künste oder Handwerke*, 1766, och Ernst Mummenhoff, *Der Handwerker*, som har en bild, »Der Tuchmacher», efter ett kopparstick av Christoph Weigel (i *Abbildung der gemeinnützlichen Hauptstände*, Regensburg 1698), vilket här avbildas, fig. 20. I förgrunden ses en manlig skrubbkardare, mitt på bilden sitter en kvinna, som lagt en ullkam av förut beskriven isländsk-färöisk typ på sitt lår. Med en liknande kam i andra handen kammar hon ull, som för övrigt förvaras i tunnor. Åt höger synes en kvinna kamma lin, men med breda, räfsliknande kammar, som ej likna de nyss skildrade danska. Kamning av detta slag avbildas redan 1411 och t. ex. 1442 i Mendels *Bruderhaus* i Nürnberg (Feldhaus) och sedan alltsom oftast. Handkamningen,

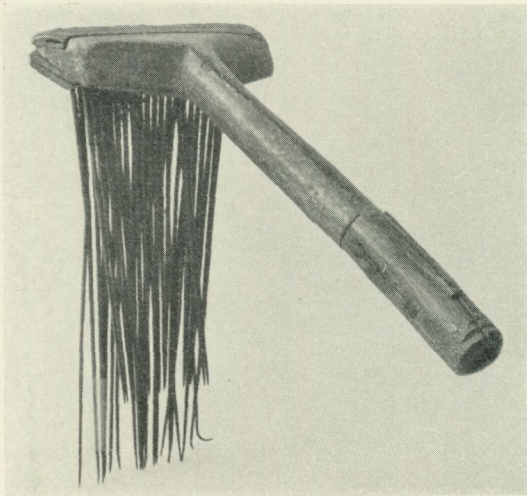

Fig. 23. Ullkam. Inköpt i Stockholm.
Nordiska museet 81,754.

som tydligen bibehållits i mycket ålderdomlig form genom hantverkartraditionerna, har också haft stor utbredning hos allmogen. W. Bomann avbildar ullkammar av här ifrågavarande slag, som använts såväl för ull som för linblånor (Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk, 1927, sid. 241). I Hessen har i senare tid instrumentet bestått av en enkel ullkam med en rad tänder på ett bräde (Wilhelm Kammer i Hessische Blätter für Volkskunde 1931—32, sid. 42). Från Herning på Jylland är ett par ullkammar bevarade med dubbla taggar, fig. 21. I Sönder-Jylland ha de varit vanligare. På 1770-talet agiterades i Vendsyssel för att införa kamning i stället för kardning (Vendsyssels Aarbøger 1917—18). Ullkammen med de långa taggarna möter också i Ungern (A magyar nemzeti múzeum Néprajzi osztályának Értésítője). I Rumänien bruka bondkvinnorna alltjämt både dubbla handullkammar av här beskrivna slag, fig. 22 (efter Tache Papahagi, Images d'ethnographie roumaine II, 1930, sid. 103), och apparater, som likna linrepor med löskam till.

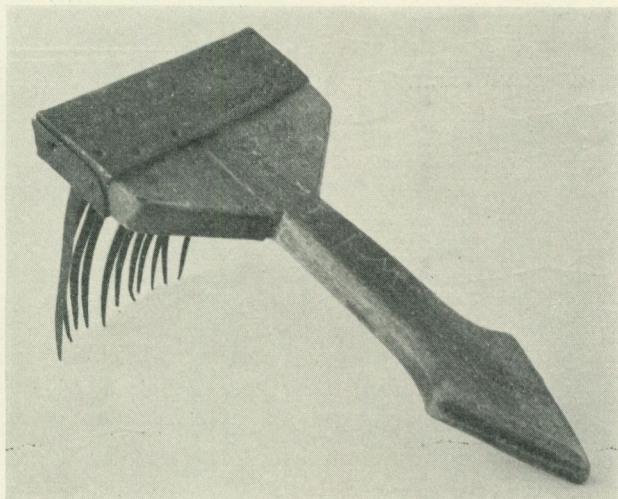

Fig. 24. Tagelkam, ursprungligen ullkam? Daterad 1671.
Nordiska museet 13,202.

Överhuvud torde ullkammen och dess övergångsformer till kardan bäst kunna studeras i Rumänien. I Danmark har kamning med två upphettade järnkammar förekommit både hos allmogen (Feilbergs Ordbog) och inom hantverk och äldre industri. I allmänhet är det sålunda fråga om två kammar, men även enkla ullkammar ha nyttjats.

Återvända vi nu till Sverige, så finna vi där tydliga motsvarigheter till de beskrivna ullkammar. I Trelleborg och Skanör kammade man ullen 1759 med »enkla jernkammar, som värmas över glöder, som äro i en gryta, hvaraf sedermera ett wackert 3 skaftat tyg wäwes» (En berättelse om jordbruket, i Hist. Tidskr. för Skåneland II, sid. 378). Nordiska museet äger en i Stockholm inköpt långtaggig, skaftad kam med taggarna i två rader och konvergerande alldeles som på de kontinental, fig. 23. Detta är väl den mera utvecklade, rent hantverksmässiga ullkammen. Den grövre, enklare typen återfinnes istället i de av Jirlow framdragna lin- och hampkam-

marna i Norrbotten och Västerbotten samt sporadiskt på några andra ställen. Då emellertid denna form tyckes ha större utbredning som ullkam — ty som lin- och hampkammars förefalla de vara rätt isolerade — så finnes den möjligheten, att de äro urspårade ullkammars, som fått ny användning för lin- och hamprensning. Det äldsta daterade exemplar vi äga av denna typ är från Mora i Dalarna och bär årtalet 1671, fig. 24. Om denna kam, som förekom på Gustav Adolfs-utställningen, heter det, att det är en »karda» nyttjad »att räta ut tagel (ur hästrumpan) vid spånad av notrevar». Tydligt ha vi även här en sekundär användning. Det kan således ursprungligen ha varit en ullkam. Dalin säger i sin ordbok: »Ullkam. Verktyg varmed ull kammars, bestående af en låda med tvenne rader tänder.» Någon sådan ullkam är ej hos oss bevarad, mig vetligen; den torde vara en hantverkssak. Av vad som här sagts framgår emellertid att ullkammens historia sedan länge stått i starkt beroende av hantverkstradition och industri, och det är därför nödvändigt att räkna ullkammen som det ledande redskapet bland de här berörda kamformerna, ehuru den skandinaviska bondetraditionen ej har mycket att meddela därom.

Denna exposé öfver några viktigare jordbruks- och textilredskap under trettioåriga krigets tid skulle med framgång kunna fullföljas även in på andra redskapsgruppers områden. Tyvärr förbjuder utrymmesbristen detta. Säkert skulle även då huvudintrycket blivit detsamma: det är långt färre nyheter, som den nya tiden medfört på de enkla redskapens område, än man skulle kunna vänta.

Författaren har förutom från Nordiska museets etnologiska undersöknings Ortsmeddelare mottagit värdefulla uppgifter och upplysningar från ett stort antal museimän, forskare och intresserade inom och utom landet. Jag kan här ej uppräknas namnen på dessa mina medhjälpare men uttalar mitt varma tack.